

Türkçe Aktarma Bilimi ve Dilbilimsel Boyutları

Prof. Dr. Mehman Musaoğlu

Bilkent Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat

Fakültesi

Giriş:

Türkçe Aktarma Bilimi Kavramı

Yabancı dillerden akraba Türk dillerine ve akraba Türk dillerinden yabancı dillere herhangi sözlü veya yazılı bir metnin aktarımı çeviridir. Türk dillerine ait çeşitli yazılı metinlerin tarihî dönemler arası, yazı dilleri arası aktarımı ise çeviri değil, aktarmadır. Ve bu, bir aktarma süreci kavramı olarak algılanmalı ve kavramlaştırılmalıdır. Bundan dolayı, birbirine çok yakın olan Türk dillerinin hepsi sadece akraba diller olarak algılanmamalıdır. Büyük bir kısmı, aynı zamanda en yakın akraba diller kavramlaştırması aktarma bilimi temelinde kategorileştirilmelidir. Türkçenin aktarma bilimi kuramının temel dilbilimsel-filolojik doğrultularının ve ilkelerinin belirlenmesi 1990'lı yıllardan gündeme getirilmekte (Musaoğlu 1997: 15-22; 2003: 117-123; 2003: 1-22; 2003: 151-158; 2004: 25-30; Uğurlu 2000: 59-77; 2004: 30-39) ve uygulamaları da geniş bir ölçekte yapılmaktadır. Türkçeler arası aktarma süreci, her şeyden önce genel Türklük Bilimi kavramlaştırması olup, filolojik bir kategorileştirmedir. Hem edebiyat (edebiyat bilimi) hem de dil (dilbilim) yönleri bulunmaktadır. Gelineen noktada, filolojik bakımdan iki temel doğrultuda ele alınmalıdır: Birincisi, edebî tarihimizi ve bugünümüzü oluşturan gerek yazılı gerek sözlü metinlerimizin çağdaş Avrasya Türkçelerinde ve Türkiye Türkçesinde aktarılarak ve uydurularak Türkçedeki tüm genel filolojik gelişme eğilimlerinin ve değişimlerin düne, bugüne ve yarına göre belirginleştirilmesi ve kavramlaştırılması. İkincisi, farklı coğrafyalardaki Avrasya Türkçelerinde, sözlü ve yazılı metinlerimizin birbirine ve Türkiye Türkçesine aktarılarak çağdaş bir dil-metin ortaklığıyla ve konuşulan Türkçeler düzleminde bilişsel-berimsel* iletişim nitelikli dillerin deneyimleri olanaklarıyla iletişim ve otomatik aktarım Ortak Türkçesinin oluşumu veya oluşturulması. Birinci doğrultu edebiyat bilimi, ikinci doğrultu ise dilbilim ağırlıklıdır.

Türkçe Aktarma Bilimi Dalları

Türkçe aktarma bilimi kategorisinin üst ve alt başlıklarıyla temel dilbilimsel ilkeleri, dolayısıyla dilbilim yönünden kategorileştirilmesi, her şeyden önce kavramlar arası ilişkilerle gerçekleşen genel filolojik kavramsallaşmaya göre belirlenmelidir. Türkçeler arası temel

dilbilimsel aynılıklar ve farklılıklar ekseninde somut kategori oluşturuvcu etkenler ise, bir Türk dilbilimi kavramı ve kategorisi olarak kavramlaştırılmalı ve uygun bir biçimde kategorileştirilmelidir. Çağdaş Türkçeler arası dil-aktarım süreçleri gerçekleştirilmelerine ilişkin yapılan dilbilimsel araştırmalar ve incelenmeler, yukarıda belirtilen temel filolojik doğrultular ekseninde birbirini tamamlayan iki somut dal olarak belirlenebilir:1) Türkçeler Arası Edebî Aktarma; 2) Türkçe Dil-Aktarım Düzlemi ve En yakın Akraba Türk Dilleri Otomatik Aktarma Yazılımı (software).

1. Türkçeler Arası Edebî Aktarma: Gerek klâsik ve çağdaş anlamlarıyla Türkçeler arası edebî aktarma bilimi temel ilkelerinin belirlenmesi gerekse Türkçe otomatik aktarma yazılımının (software) oluşturulması çalışmaları, en yeni yöntembilimlerine ve dilbilim yöntemlerine göre yapılabilecektir, diye düşünüyoruz. Söz konusu yöntembilimlerinin ve yöntemlerin uygulandığı en yeni bilim alanları veya lengüistik akımlar ise şunlardır: Bilişsel bilimler (*cognitive sciences*), bilişim bilimleri (*computing sciences*), bilişsel dilbilim (*cognitive linguistics*), berimsel dilbilim (*computational linguistics*). Başlangıçta, klâsik ve çağdaş anlamlarıyla Türkçeler arası edebî aktarmanın temel dilbilimsel kategorileştirilmelerinin belirlenmesi kaynakları olarak Türk Dünyası yazarları eserleri aktarmaları ele alınmaktadır (Musaoğlu 2005: 31-32). Bunun yanı sıra, Avrasya Türkçelerinin en geniş dil-kullanım alanlarını içeren verileriyle Türkçe genel sözvarlığı *aynı, farklı ve biçimce aynı anlamca farklılıkları bulunan kelimelerin (yalancı eşdeğerlerin) eşzamanlı-betimlemeli listeleri* ve bunlara göre karşılaştırmalı-açıklamalı genel sözlükleri ve Türk Dünyası Atasözleri ve Deyimler özel Sözlükleri düzenlenmelidir. Böyle sözlüklerin de artık ilk örnekleri bulunmaktadır. Gelinen noktada, her şeyden önce belirtilen sözcüksel-sözlüksel ve metin dilbilimsel içeriklerine göre gerek genel sözlüklerin gerekse özel sözlüklerin daha kapsamlı düzenlemelerini sağlayabilecek kelime listeleri (aynı, farklı, biçimce aynı anlamca farklılıkları bulunan kelimeler, atasözleri, deyimler vb.) hazırlanmalıdır. Bu çalışmalar, hem genel hem de özel karşılaştırmalı açıklamalı-betimlemeli sözlüklerin ilkelerinin belirlenmesiyle ve somut örneklerinin düzenlenmesiyle paralel olarak sürdürülmelidir. Bunun yanı sıra Türkçe hem simetrik hem de asimetrik yapılanmalı cümle, tamlama, kelime grupları, mikro metinler ve söylemlerin, dil edincinde belirginleşen, dil ediminde ise gerçekleşen temel dilbilgisel-sözdizimsel modelleştirilmeleri listeleri ve örneklemi hazırlanmalıdır. Söz konusu kelime listeleri, sözcükbilimsel-sözlüksel örneklem ve şematik sözdizimsel modelleştirilme örneklendirilmeleri, Türkçe otomatik aktarma yazılımının veya ağının oluşturulmasında uygulanabilecek bilişsel niteliğe ve teknik ölçütlerine uyabilecek berimsel niceliğe uygun olarak düzenlenmelidir. Türkçeler arası edebî

aktarma ve Türkçe otomatik aktarma yazılımı çalışmaları alt yapısının oluşturulmasına örnek olarak ise başlangıçta aşağıdakiler yapılabilir: Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Biçimce Aynı, Anlamca Farklılıkları Bulunan Sözcükler (Yalancı Eşdeğerler) Sözlüğü İlkeleri Örneklemeleri ve ikincil bir kavramsallaşma-adlandırma düzeyi olarak Türkçe deyimleşme açısının ve doğrultusunun ilk kuramsal belirlenme çalışmaları ve Karşılaştırmalı Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Açıklamalı-Betimlemeli Deyimler sözlüğü düzenlenmesine ilişkin örneklendirilmeler.

1.1. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde Biçimce Aynı, Anlamca Farklılıkları Bulunan Ortak Sözcükler (Yalancı Eşdeğerler) Sözlüğünün Düzenlenme İlkeleri: Eşzamanlı Karşılaştırmalı-Açıklamalı Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünün düzenlenmesi, Türkçenin (Türkiye Türkçesinin ve Azerbaycan Türkçesinin) hem eğitimine ve öğretimine hem sözvarlığının zenginleşmesine ve sözcüksel ve deyimdilbilimsel kullanım olanaklarının genişlemesine hem de aktarma bilimi çalışmalarının paralel olarak sürdürülmesine büyük katkı sağlar, diye düşünüyoruz. Bu sözlüğü oluşturacak sözvarlığının önemli bir kısmını, Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan biçimce aynı, anlamca farklılıkları bulunan ortak sözcüklerimiz, başka bir deyişle yalancı eşdeğerler veya kelime eşdeğerleri oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan söz konusu ortak sözcüklerin anlam alanları ve kullanım olanakları birbirinden bağımsız olarak gelişmiş ve büyük bir ölçüde genişlemiştir. Bundan dolayı Türkçenin işlevselliğini arttıran ve sözvarlığını zenginleştiren benzeri sözcüksel-anlamsal gelişmelerin sözlüksel olarak saptanması, sözlükbilimsel olarak değerlendirilmesi ve çağdaş Avrasya Türkçelerinin edebî kullanımları ve teknolojik olanaklarla aktarımları ekseninde, ortak bir Türk dilinin veya Avrasya Türkçelerinin kullanımı, eğitimi ve öğretimi doğrultularında betimlenmesi gerekmektedir. Böyle bir sözcüksel-anlamsal ortak sözlüğün düzenlenme ilkelerini belirlemek için, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Sözlüklerindeki “A” harfi ile başlayan 144 ortak sözcüğün anlam alanlarını inceledik. Bunun sonucunda *Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde Biçimce Aynı, Anlamca Farklılıkları Bulunan ve Yaklaşık Üç Bin Sözcükten Oluşacak Ortak Sözcükler (Yalancı Eşdeğerler) Sözlüğünün Düzenlenme İlkelerini* aşağıdaki sıralamayla belirledik:

ÖRNEKLEM 1

1. **Aynı anlam alanlarına sahip olanlar:** Her iki yazı dilinde aynı anlam alanlarına sahip ortak sözcüklerde; benzer anlam alanlarının, dolayısıyla somut ve gizil sözcüksel-anlamsal değişkelerin (varyantların) ve sözlüksel eşesliliğin oluşunu sağlayan farklı anlam alanlarının temel sözcüksel-anlamsal modelleri: 0.

Açmak/açmaq; ağır; ağız; ağızlık/ağızlıq; almak/almaq; aşırma; atmak/atmaq; aydınlık/aydınlıq; ayak/ayaq vb.

- 1.1. Söz konusu sözcüksel yuvalardaki ortak anlamların birinin, sözcüksel-anlamsal değişke veya değişkeler olarak yazı dillerinin birinde veya ikisinde de oluşturduğu sözcüksel çokanlamlılık modeli: 0.1.
 - 1.1.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, ayrıca bir sözcüksel-anlamsal değişkeye sahip ortak sözcükler: 0.1.1. Acı; aciz; adaklı/adaxlı; anlamak/anlamaq; anlaşma; anlayış; atışma; ayaklanma/ayaqlanma; aydınlanmak/aydınlanmaq.
 - 1.1.1.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, sözcüksel-anlamsal değişkeler sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.1.1.1.; 0.1.1.2.; 0.1.1.3. Acımak/acımaq; ağırlık/ağırlıq; akraba/əqrəba; aksak/axsaq; aldanmak/aldanmaq; alev/alov; arpacık/arpacıq; arpalık/arpalıq; askı/asqı; ateş/atəş; atış; atkı/atqı; atlamak/atlamaq; avcı/ ovçu; avunmak/ovunmaq vb.
 - 1.1.2. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, ayrıca bir sözcüksel-anlamsal değişkeye sahip ortak sözcükler: 0.1.2. Aqibət/akıbet; acliq/açlıq; aqlatmaq/aqlatmaq; aldırmaq/aldırmaq; avadanlıq/avadanlık; ayaqaltı/ayakaltı; ayaqlanmaq/ ayaklanmaq vb.
 - 1.1.2.1. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, sözcüksel-anlamsal değişkeler sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.1.2.1.; 0.1.2.2.; 0.1.2.3. Acıtmaq/acıtmak; ağarmaq/ağarmak; ağartmaq/ağartmaq; aparmaq/aparmak; ağırı; ağıрмаq/ağırmak; aşırılmaq/aşırılmak; aşırmaq/aşırmaq; ayıltmaq/ayıltmaq vb.
- 1.2 Aynı anlam alanlarına ve sözcüksel-anlamsal değişkelere sahip ortak sözcüklerde; her iki yazı dilinde veya birinde farklı anlam alanlarının, dolayısıyla eşselsliliğin (Yun. Homonymia--tekadlılık) oluşu modeli: 0.2. Aba; ağız; alıcı; aşık/ aşıq; atlanmaq/atlanmaq vb.
 - 1.2.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı veya alanlarının yanı sıra, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.2.1. Akide/əqidə; alay vb.
 - 1.2.1.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, anlam alanları sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.2.1.1.; 0.2.1.2.; 0.2.1.3. Aasma; avara; azap/əzab; azmaq/azmaq vb.

- 1.2.2. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.2.2. Ağac/ağaç; ağı; alışık/alışık; asılmaq/asılmak; asmaq/asmak; atlama; ayırım; azad/azat vb.
- 1.2.2.1. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesiyle aynı veya farklı anlam alanı ve alanlarının yanı sıra, anlam alanları sıralamasına sahip ortak sözcükler: 0.2.2.1.; 0.2.2.2.; 0.2.2.3 vb. (“A” harfi ile başlayan ortak sözcük örneği yok.)
2. **Aynı anlam alanlarına sahip olmayanlar:** Her iki yazı dilinde aynı anlam alanlarına sahip olmayan ortak sözcüklerde; benzer anlam alanlarının, dolayısıyla sözcüksel-anlamsal değişkelerin oluş modeli: 0.3. Ağa; ağızdolusu; ağızlamak/ağızlamak; ağızlaşmak/ağızlaşmak (nsz –le; işteş); ahır/axur; alçı; Allahlık/Allahlık; araba vb.
- 2.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.3.1. Ata vb.
- 2.1.1. Türkiye Türkçesinde, Azerbaycan Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı anlam alanlarına sahip ortak sözcükler: 0.3.1.1.; 0.3.1.2.; 0.3.1.3. Alışkanlık/alışkanlık vb.
- 2.2. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı, ayrıca bir anlam alanına sahip ortak sözcükler: 0.3.2. Aşçı vb.
- 2.2.1. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki anlam alanı veya alanlarından farklı anlam alanlarına sahip ortak sözcükler: 0.3.2.1.; 0.3.2.2. Asmalıq/asmalıq, ayaqlamaq/ayaklamak.

ÖRNEKLEM 2

Sözlük, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi Sözlükleri temelinde düzenlenmiştir. Kısaltmalar söz konusu sözlüklerden alınmıştır. Sesbilgisel olarak farklı biçimlerde gerçekleşen ortak sözcüklerin değişkeleri, her iki yazı diline göre yazılmıştır: Ağızlık/ağızlık; akraba/əqrəba; atlanmaq/atlanmaq vb.

Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde biçimce aynı, anlamca farklılıkları bulunan ortak sözcükler, anlam alanları farklılığına göre iki gruba bölünmektedir:

- I. Aynı Anlam Alanlarına Sahip Olanlar;
- II. Aynı Anlam Alanlarına Sahip Olmayanlar.

I. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesinde 0. rakamı ile işaretlenen, aynı anlama veya anlamlara sahip ortak sözcüklerin iki sözcüksel-sözlüksel modeli belirlenmiştir:

Sözcüksel Çokanlamlılık Modeli: 0.1.

Sözcüksel Eşseslilik Modeli: 0.2.

Birinci modele göre belirlenen ve benzer anlam alanlarını ifade eden sözcüksel-anlamsal değişkeler, yazı dillerine göre iki gruba bölünmektedir:

A. Türkiye Türkçesi Örneği: 0.1.1.

B. Azerbaycan Türkçesi Örneği: 0.1.2.

Her iki örneklemeye göre belirlenen sözcüksel-anlamsal sözcük değişkeleri, sayısına bağlı olarak 0.1.1.1., 0.1.1.2., 0.1.1.3.; 0.1.2.1., 0.1.2.2., 0.1.2.3. vb. rakamlarla işaretlenmiştir.

İkinci modele göre belirlenen ve farklı anlam alanlarını ifade eden eşesli ortak sözcükler de iki gruba bölünmektedir.

A. Türkiye Türkçesi Örneği: 0.2.1.

B. Azerbaycan Türkçesi Örneği: 0.2.2.

Yukarıda belirtilen rakamlarla işaretleme burada da söz konusudur: 0.2.1.1., 0.2.1.2., 0.2.1.3.; 0.2.2.1., 0.2.2.2.; 0.2.2.3. vb.

II. Aynı anlam alanına veya alanlarına sahip olmayan ortak sözcükler modeli 0.3. rakamları ile işaretlenmiştir. Rakamlarla işaretlemedeki sıralama burada da söz konusudur:

A. Türkiye Türkçesi Örneği: 0.3.1.; 0.3.1.1., 0.3.1.2. vb.

B. Azerbaycan Türkçesi Örneği: 0.3.2.; 0.3.2.1, 0.3.2.2. vb.

Gibi ortak sözcük modellerinde örnekler azdır. Bir örneklendirmede ise örnek getirilmemiştir. Söz konusu durum, Sözlüğün her iki yazı dilinde henüz “A” harfi ile başlayan sözcükleri içermesiyle ilintilidir. Sözlükte diğer harflerle başlayan ortak sözcükler betimlenirken, tüm örneklendirilmelere ilişkin sözcüksel-anlamsal değişkeler ve farklı anlamlı eşesli sözcükler yerini bulacaktır.

ÖRNEKLENDİRME

A

Aynı Anlam Alanlarına Sahip Olanlar:

1. **Aba** is Ar. **Aba** 0. Giysi türü; 0.1.1. Yünden hazırlanmış kumaş. Bu kumaştan dikilmiş giysi; 0.2. Ebeveyn; ata, atalar, ata-baba □ Abavü-ædad: ata-babalar, ædad, nəsil, babalar; 0.2.1. Abla.
2. **Acı** is ve s. **acı** 0. Acı: *acı ilaç; acı soğan* 0. Ağrı; 0. Hoşa gitmeyen // Xoşa gælməyən; □ **Acı söylemek – acı danışmaq**; □ **Acı çekmek//çəkmək** 0. is. mec. Ağrı, azar (hastalık), yorğunluğ hissi; 0.1.1. Renk için, koyu.
3. **Acımak** nsz. **acımaq** 0. Acılaşmak; acı olmak 0.1.1.1. üzölmək; 0.1.1.2. Bir şeyi vermeye kıyamamak veya verdiğine, elden

çıkartdığına üzülme: *Çantayı yitirdiğime acımam, ama içinde evrağım vardı* – Çantanı itirdiyimə görə təəssüflənmişəm, ama içərisində sənədim vardı. 0.1.2. Təəssüflənmək, heyflənmək.

4. Acıtmak f. Acıtmaq

0. Acılık vermek; acılaştırmaq; 0.1.1. Ağrı və sızı duymasına sebep olmak; 0.1.2.1. Turşutmaq, qıcqırtmaq, acıtma qatıb yetişdirmək (hamuru mayalamak); 0.1.2.2. İncitmək, acığını tutdurmaq (Sinirləndirmək)

5. Aciz is Ar. aciz

0. Gücsüzlük; aciz olma vəziyyəti; 0.1.1. Birinin borcunu vaktində ödəyememesi durumu: □ **Acz içinde olmak** – gücü çatmamaq; □ **Acze düşmək- çarəsiz qalmaq.**

6. Açlık is. açlıq

0. Aç olma durumu; yeməyə ehtiyac hissi; 0. Kıtlık//Ərzaq yoxluğu; 0.1.2. ◇ Açlıq elan etmək – ölüm orucu tutmaq.

7. Açmak (-i) açmaq

0. Bir şeyi kapalı durumdan kurtarmak//qapalı bir şeyin qapağını və s-ni qalddırmaq; 0. Örtülmüş, kapanmış bir şeyi açmaq; *Çantayı açmaq-çantanı açmaq*; 0. Delmek//deşmək 0. Genişletmək//böyütmək: **Anıtın çevresini açmaq** – abidənin ətrafını genişlətmək; 0. Temelini atmaq//əsasını qoymaq; Okul açmaq – məktəb açmaq; 0. Tıkalı bir şeyi bu durumdan kurtarmak veya bir düzeni, bir aygıtı çalışır duruma getirmək//axışı və ya işləməsi dayandırılmış bir şeyin axıb getməsinə və ya işləməsinə yol vermək, imkan vermək; Radyoyu açmaq-radionu açmaq; 0. Başlamak//işə salmaq; 0. Yakışmaq//gözəl göstərmək və ya sevindirmək, həvəsləndirmək: *Bu renk odayı açtı* – *Bu rəng otağı gözəlləşdirdi*; *Burası beni açmadı, başka yere gidelim* – *Bura heç məni açmadı, başka bir yere gedək*; 0. Bir konuyla ilgili konuşmaq//söhbət açmaq; 0. Sırrını açmaq//birləşdirmək: ◇ *Açtı ağzını, yumdu gözünü-Ağzını açıb gözünü yummaq* 0. Güllənmək//çiçəklənmək: *Ağaclar gül açmışdır* – *Ağaclar gül açmışdır*; 0.1.1.1. Rengin koyuluğunu azaltmaq: *Bu boyayı biraz daha açmalı* – *Bu boyanı bir az daha açıq hala gətirməli*; 0.1.1.2. Yapmaq,

düzenlemek//təşkil etmək, həyata keçirmək: Yarışma açmaq –Yarış təşkil eləmək; 0.1.1.2. Ayırmak//ayırmaq: *Senin için üst katta bir oda açtık – Senin üçün yuxarı mərtəbədə bir otaq ayırdıq*; 0.1.2. məc. Ürəyinə yatmaq, sevindirmək//Xoşuna gitmək: *Bu söhbət məni açmadı – Bu sohbet hoşuma gitmedi* ◇ **Açıb ağartmaq** – gün yüzünə çıxarmak.

8. Ad is. ad

0. İsim// doğulduğu zaman adama verilən şəxsi isim; 0. ün//söhrət; 0. Ad almak; ad verilmək vb. □ Ad çəkmək//püşk atmaq: 0.1.1. gr. İsim

9. Ada is. ada

0. Dört tərəfi su olan kara parçası//dörd bir tərəfi su ilə çevrili torpaq parçası; 0.1.1.1. Kaldırım taşıyla ayrılmış alan//şose yolu üzərində sola dönmələri təmin edən, sağ tərəfdə və ya yolun ortasında yer tutan səki daşlarıyla ayrılmış sahə; 0.1.1.2. Çevresi yollarla belirlənmiş olan arsa// ətrafı yollarla ayrılmış olan bir sahə və ya belə bir sahənin üzərindəki tikintilər. □ *Ada kimi gəmi* – çox böyük gəmi

10. Adaklı s. adaxlı

0. Nişanlı; adaxlanmış; 0.1.1. Adağı olan, adak adanmış olan//nəziri olan

Aynı Anlam Alanlarına Sahib Olmayanlar:

Ağa is. ağa

0.3.1.1. Kırşal kesimde geniş toprakları olan, sözü keçən, varlıklı kimsələr//torpaq sahələri olan, varlı kişilər; 0.3.1.2. Halk arasında sayılan və sözü keçən erkeklərə verilen ad; 0.3.1.3. Büyük kardeş//qardaş; 0.3.1.4. Okuryazar olmayan yaşlı kişilerin adlarıyla beraber kullanılan san// Oxuyub-yazmağı bilməyən yaşlı adamların adlarıyla birlikdə işlədilən ad; 0.3.2.1. Keçmişdə varlılara, seyidlərə verilən ad və ya ləqəb// Eskiden zenginlere, din adamlarına verilen ad veya lakap; 0.3.2.2. Sahib, sahibkar; üstün durumda olan kişi.

Ağız dolusu is. ve

zf. ağızdolusu

0.3.1.1. Ağızın ala bileceyi kadar// Ağız tutduğu qədər; 0.3.1.2. (küfür için) Birbiri ardınca, birçok// durmadan;

0.3.2.1. Özünün doğru, haqlı olduğuna inanaraq, təşəxxüslə, lovğa-lovğa: *ağzdolusu* demək; 0.3.2.2. Cəsarətlə, həvəslə, fəxrlə söyləmək//Bir şeyi yuxsekten telâffuz etmək.

Ağızlamak (-i) *hlk.*

ağızlamaq

0.3.1.1. Bir işi kolaylamak//asanlaşdırmaq; 0.3.1.2. tek. Bir parçayı yuvasına geçirmək için önce yuvanın ağzını ayarlamak// hazırlamaq; 0.3.1.3. den. Bir boğazın veya bir limanın ağzını ortalamak; 0.3.2.1. Ağzı ilə qoparmaq, ağzı ilə dartmaq, ağzını toxundurmaq; 0.3.2.2. *məc.* Töhmətləndirmək, acıqlanmaq// azarlamak.

Ağızlaşmaq (nsz, -le; işteş)

ağızlaşmaq

0.3.1. İki kan damarı, birbiri içine açılmək; 0.3.2. Bir-biri ilə sözləşmək, söz-sözə gəlmək; dillə dalaşmaq, söyüşmək//ağız kavgası etmək.

Alçı is. alçı

0.3.1. Alçı taşının pişirilib toz halinə getirilməsindən elde edilən madde//Gips (ağ və ya sarı rəngli mineral. □ **Alçıya almak** (veya) **koymak** – tib. **Gipsə salmaq**; 0.3.2. Aşıq – aşıq oynunda; aşığın bir üzü, toxan üzün arxa tərəfi. ◇ **Aşığı (maçası) alçı durmaq** – Aşığın udmaq əlaməti olaraq yan üstə durması//yenmək.

Alışkanlıq is. alışqanlıq

0.3.1.1. Bir şeye alışmış olma durumu//vərdiş; 0.3.1.2. Yakınlıq, arkadaşlıq//dostluk; 0.3.1.3. *fel. ve psiqol.* İç ve dış etkilərlə davranışların təkrarlanması, hep aynı biçimde gerçəkləşməsi sonucu beliren, şartlanmış davranış; 0.3.2. Tez alışan, tez yanan, tez alovlanan şeyin xassəsi//özelliği

Allahlıq s. və is. allahlıq

0.3.1. Kendisindən hiçbir işte yararlıq umulmayan saf ve zararsız (kimse); 0.3.2. *məc.* Hökmranlıq, hakimlik, başlı-başınalıq; □ **Allahlıq etmək** – hökmranlıq etmək, hökm sürmək, başlı-başınalıq etmək.

Araba is. araba

0.3.1. Tekerlekli, motorlu veya motorsuz her türlü kara taşıtı//maşın; 0.3.2. İki və ya dördtəkərli nəqliyyat vasitəsi. *Azərbaycan Türkçəsində əl və ya qoşqu heyvanları ilə sürülən nəqliyyat vasitəsini ifadə edir.*

Araba-araba zf.

araba-araba

0.3.1. Arabalar dolusu, birçok arabayla; 0.3.2. Qoşqu heyvanları ilə vəya əllə sürülən arabalarla.

Asmalık is. ve s. **asmalıq**

0.3.1. Asma için ayrılmış yer veya toprak; 0.3.2.1. Bandaq vurulmağa asılıb saxlanmağa yarar. *Asmalıq üzüm, Asmalıq armud*; 0.3.2.2. Qaşıqları düzmək üçün ipdən və s. –dən toxunmuş tor, səbət.

1.2 Türkçe Deyimdilbilimin ve Deyimselleşmenin İlkeleri: Türkiye Türkçesinde hâlâ tek kelimeyle *deyim* olarak adlandırılan kalıplaşmış veya ad aktarmasıyla ve benzetmeyle kısmen kalıplaşarak deyimleşmiş olan sözcük öbekleri ve kelime gruplamaları, lengüistikte 1950’li yıllarından beri “bağımsız dil birimleri veya deyimbilimsel birimler” (Vinogradov 1977:118-160) düzleminde nitelendirilmektedir. Evrensel-ulusal nitelikleriyle genel anlam aktarımı düzleminde ad ve deyim aktarmaları ve diğer sözcükbilimsel düzeylerden farklı benzetme-karşılaştırma olguları olarak yine de söz konusu eksende irdelenen anlamsal-işlevsel yapılanmaların (Aksan 1971: 123-133; 149-158; 1995: 507-511; 2000: 94-96; 2002: 95-138) her türlü çeşitleriyle gerçekleşen sözdizimsel gruplamaları ve bir alt deyimleşme düzeyinde belirlenen dereceleri (Uzun 1991: 29-39), hem artzamanlı hem de eşzamanlı gelişmeleriyle ve çağdaş kullanımbilimsel normlaşmalarını oluşturan birinci, ikinci, üçüncü derecelerdeki oluşumlarıyla Türk dilbiliminin sözcükbilim, sözlükbilim bölümleriyle bir arada ama, ayrıca olarak kavramlaştırılabilir ve buna uygun olarak da adlandırılabilir *deyimdilbilim* şubesinde incelenmelidir.

1.2.1 Türkçede Deyimdilbilim//Deyimdilbirim ve Deyimselleşme Kavramlaştırmaları: Sözün geniş anlamında atasözlerinin, darbimesellerin, klişe sözlerin, ilişki sözlerin vb. ve gerçek deyimler olarak değerlendirilebilecek birimlerin sözlükbilimsel tanımlanmasına ve tümüyle içeriğine (Aksoy 1971;1984:) ilişkin genel filolojik kanıyla bağdaşan deyimbilim tabirinin yerine, sözcükbilimle karşılaştırmalı olarak belirlenebilir nitelikli ikincileri içeren lengüistik dalı ayrıca adlandırmak için *deyimdilbilim* ve söz konusu dalda ele alınan uygun dil-konuşma birimlerini adlandırmak için ise *deyimdilbirim* terimlerini kullanıma getiriyoruz. Deyimdilbilimde; atasözlerinden, darbimesellerden, özdeyişlerden, kalıplaşmış ilişki sözlerden ve diğer deyimsel veya mecazi nitelikli sözel kelime gruplamaları ve cümlelerden farklı, dilbilim ağırlıklı dil-konuşma olguları veya deyimdilbilimsel oluşumlar, dolayısıyla deyimdilbirimler ele alınmaktadır. Söz konusu dil birimleri, gerek genel açıklamalı gerekse özel deyimler sözlüklerinde sözlükbilimsel olarak betimlenmektedir. Sözcükbilimde, *deyimdilbirimleri bileşenleri* de söz konusu dil birimleri dışında dilin

sözvarlığında yer alan diğer sözcükler gibi sözcükbilimsel olarak hem genel birincil anlam hem de deyim ve ad aktarmalı ikincil özel anlam aktarmaları düzlemlerinde irdelenir. Sözdiziminde, eylemlerin genellikle tek bileşimliğe, iki bileşimliğe, üç bileşimliğe göre belirlenen tümcesel-sözdizimsel bileşimlik//birleşimlik değeri (Lât. *valentia*; güç , İng. *valence*); adların ve ad-eylem nitelikli sözcüklerin ad öbeklerinde//tamlamalarda (izafet) ve ilgeç ortaç-ulaç merkezli kelime gruplamalarında sözdizimsel-sözcesel nitelikleri belirlenmektedir. Deyimdilbirim bileşenlerinin ise en azı biri, birkaçı ve tümü *tutuk veya bağlı, dolayısıyla deyim, ad ve benzetmeli daralmalı ve genişlemeli anlam boyutlanmalı* algılama-kavrama nitelikli olduğundan yukarıda belirtilenlerden deyimdilbilimsel oluşumlar olarak farklı bir düzeyde ele alınmalıdır. Deyimdilbirimlerin tümünün ve bileşenlerinin ayrıca olarak dilbilimsel incelenmesi, dil birimlerinin sözcükbilimsel, sözlükbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel vb. nitelendirilişinden deyimdilbilimselliğiyle farklıdır. Deyimdilbilimsellik her şeyden önce deyimdilbirimlerin anlam boyutlanmasına göre seçilmelidir. *Anlam boyutlanması*, deyimdilbirimlerin sözel-dizgesel dil-konuşma oluşumları süreçleri içerisinde kazandığı yeni deyimdilbilimsel anlamlardır, dolayısıyla kavramlardır veya kavramlaştırmalardır. Deyimdilbilimsel açıdan deyimdilbirimlerin oluşumu birincil dil temelini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, deyimdilbirim iki veya daha çok sözcükten oluşur ve bunun sonucunda bağımsız bir deyimdilbilimsel anlama kavuşur. Anlam kaynaşmalı bileşimsel (sözcükbilimsel çokanamlılık, eşanamlılık, anlamdaşlık vb.) ve eklemeli veya kelime bileşikleşmeli bir olgu değil, sözcüksel-sözdizimsel türetilmesi özellikleriyle seçilen bir dil göstergesidir. Sözel bir dil-konuşma olgusu olarak değişmez. Veya uzun sürede değişebilir veya biçimlenebilir dil birimleridir. Deyimdilbirimlerin hem artzamanlı hem de eşzamanlı oluşum olarak belirlenebilir *süreçleri veya tipleri* sürekli bir gelişme ekseninde ele alınmalıdır. Dolayısıyla sözcük türetilmesinde olduğu gibi (addan ad, addan eylem, eylemden ad, eylemden eylem veya birleşik sözcüklerin türetilmesi) deyimdilbirimlerin de somut yapılanışı türleri, deyimdilbilimsel oluşumun ikincil *türetimsel dil temeli* olarak belirlenmelidir. Türetimsel temelin türleri veya aynı cinsten oluşan somut tipleri ise, çeşitli dillerin hem benzer (konfrontatif) hem de farklı (kontrastif) nitelikleri ve niceliklerinin karşılaştırmalı-betimlemeli incelenilişi ekseninde belirlenebilmektedir. Aynı cinsten oluşan söz konusu türler anlam boyutlanmasına göre tipolojik-evrensel nitelikli, sözcüksel-sözdizimsel türetilişine göre ise ulusal-kültürel içeriklidir:

a) Somut nicelikli ve özel etnik-kültürel veya sanatsal-bölgesel değerlendiricilik nitelikli dominant sözcüklerin deyimdilbilimsel bileşimselliğine göre deyimdilbirimlerin oluşumu;

b) Salt sözdizimsel-dilbilgisel nitelikli sözcük öbeklerinde ve kelime gruplamalarında deyimdilbilimsel anlam aktarımı;

b) Belli bir ölçüdeki deyimisel içerikli sözcük öbeklerinde ve kelime gruplamalarında deyimdilbilimsel nitelikli anlam aktarımı;

c) Deyimdilbilimsel temelde, dolayısıyla dilde daha önce mevcut olan deyimdilbirimlerinden türeyen yeni deyimdilbirimleri;

c) Yabancı veya akraba dillerden alınmış ödünç deyimdilbirimleri vb. (Gvozdarev 1997: 3-175).

Deyimlerin göstergesel-sesbilgisel ve sözdizimsel nitelikli yapılanma özelliklerinin ve anlamsal-sözcüksel içerikli gerçekleşme dereceleri niceliklerinin kavramsal betimlenilişinin bir gereksinimi olarak şimdiye kadar deyimleştirme ve deyimleştirilme yan anlamlarıyla deyimleşme tabiri kullanılmıştır. Belirtilenlerin yanı sıra, hem deyimdilbilimsel anlam boyutlanması hem de deyimdilbirimlerin türetilmesi temellerini yeni bir kavramsallaşma olgusu olarak içeren *deyimselleşme//deyimselleştirme//deyimselleştirilme* terimini, *deyimleşme//deyimleştirme//deyimleştirilme* tabirinin yerine kullanıma getiriyoruz. Nitekim, dilbilimin yapısal-anlamsal araştırmalarını bilişsel-berimsel incelemelerle (Mnsky 1984: 175-200; Fillmore 1985: 222-254; Lakoff 1986; Sperber, Wilson 1986:118-171; Machine Translation an Introductory Guide 1994; Kibrik 1994: 126-139; Kravçenko 2001: 3-13; Seliverstova 2002: 12-26; Kurt: 2002; Kubryakova 1994: 34-47; 2002: 13-24; 2004: 3-12; Xanina 2004: 122-155 vb.) kavramların ve ulamların daha detaylı ve retprospektivel olarak kavramlaştırılmasına ve ulamlaştırılmasına kadar götürdüğü noktada, söz konusu dil-konuşma olguları veya olayı da artık yeni bir filolojik-tipolojik yaklaşımla ve lengüistik bakış açısıyla ele alınmalıdır. Şöyle ki; dilbilime ve şubelerine ilişkin söz konusu ve benzeri incelemelerde yapılan kavramlaştırılmalar ve belirlenen ulamlaştırılmalar beraberinde Türkçe olarak da yeni dil betimlemelerini ve adlandırılmalarını getirmektedir. Çeşitli gerçekleşme dereceleriyle belirtilen deyimdilbirimler, Türkçenin sözcükbilimsel-sözlükbilimsel ve dilbilgisel düzeyleri etkileşimlikleri alanlarının, bilişsel-berimsel düzlemde ve yöntemleriyle kavramlaştırılması ve ulamlaştırılması betimlenilişi ekseninde ele alınmalıdır. Deyimdilbirimlerin türleri ve gerçekleşme olayları da, Türkçede artzamanlı olarak *deyimselleşme* süreci ve eşzamanlı olarak ise en yakın çağdaş akraba dillerindeki deyimdilbilimsel normlaşmaları olarak kavramsallaştırılmalıdır. Deyimselleşme, somut bir dildeki deyimdilbirimleriyle yapısal-düzeysel gerçekleşme süreçleri ve sözcüksel-sözdizimsel kurallarının incelenmesi bakış açısı veya yöntemleri olarak da ele alınabilir. Bu, deyimdilbirimlerin oluşumu kurallarının yapılanması çevrenmelerinin irdelenmesi anlamına

gelmektedir. Deyimselleşme ve buna bağlı olarak deyimelleştirme, deyimelleştirilme dereceleri ve somut aktarım-anlatım olguları ise, söz konusu birimlerin somut oluşum süreçlerinin kavramsallaştırılmaları ve uygun yapısal, anlamsal ve biçimbilimsel yapılanmalarıyla ve dil-konuşma etkileşimlikleriyle ise ulamsallaştırmaları ve ulamsallaştırılmaları olarak belirlenmelidir. Şöyle ki; deyimelleşme kavramsallaştırması ekseninde ve deyimelleşmenin anlamsal boyutlanma derecelerine göre Türkçede aşağıdaki deyimdilbilimsel ulamsallaştırmalar belirlenebilir: 1) Tam deyimler veya birinci dereceden deyimler// deyimdilbilimsel kavuşmalar veya deyimdilbirimler: *Aba altundan değnek göstermek; ağaca çıksa pabucu yerde kalmamak; delik büyük, yama küçük; her delikten kış göstermek; iğneyle kuyu kazmak; kız girip dul çıkmak* vb., 2) Yarı deyimler veya ikinci dereceden deyimler//deyimdilbilimsel uyuşmalar veya deyimdilbirimler: *Adam olma; ağız değiştirmek; adını bağışlamak; araya soğukluk girmek; el kapısı* vb., 3) Üçüncü dereceden deyimler//deyimdilbilimsel-sözdizimsel birleşikler veya deyimdilbirimler: *Adamına düşmek; adamdan saymak; ağız açmak; göz gezdirmek; gözden geçirmek; haber uçurmak* vb. Son dönemlerde üçüncü dereceden deyimlerle bir sırada deyimsele ifadeler veya kalıplar (LES 1900: 559) olarak *Kızım sana söylüyorum gelinim sen işit* tipli dördüncü bir grupta da belirlenmektedir. Deyimselleşme dereceleri deyimdilbirimlerin anlamsal boyutlanması, deyimelleşme türleri ise sözcüksel-sözdizimsel olarak türetilmesi temeline göre sıralanmaktadır. Türkçede, deyimdilbirimlerin türleri deyimelleşme dereceleriyle orantılı olarak sınıflandırılmalıdır.

1.2.2 Türk Yazı Dillerinde Deyimdilbirimlerin ve Deyimselleşmenin Adlandırılması: Deyimdilbirimlerin türetilişinde yer alan çeşitli sözcüksel-anlamsal olguların ve sözcüklerin gerçekleşmesinde benzer deyimdilbilimsel sıralamanın niteliklerini içeren dilbilimsel disiplin, diğer Türk yazı dillerinde Türkiye Türkçesinden farklı bilimsel geleneklerle ve yöntemlerle ele alınmaktadır. Böyle bir farklılık, her şeyden önce aşağıda belirtilen Yunan kökenli lengüistik terimin aslının Rus dili aracılığıyla Türkçelerde uydurulmasıyla ve kavramlaştırılmasıyla ilintilidir ve söz konusu terime dayalı V.V. Vinogradov'un yukarıda belirtilen *frazelogičeskiy edinits* 'frazeolojik veya deyimbilimsel birim' adlandırmasının Rus dilinden Türk yazı dillerinde birebir çevirisi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; Türkçe deyimdilbirimler ve deyimelleşme araştırma-inceleme alanı, sesbilgisel (fonetik), sözcüksel (leksik veya leksikal) olarak Yunanca *phrasis* 'ifade veya anlatı'+ *logos* 'eğitim' biçimbirimlerinden oluşan (LES 1900: 559-561) sözcükleşmiş (leksikleşmiş) somut kelimelerle işaretlenmektedir. Diğer uygun dil birimlerinden (sesbilgisel birim, biçimbilimsel//morfolojik birim, sözdizimsel//sentaktik birim, sözcüksel veya

sözlüksel//leksikografik birim vb.) deyimdilbirimlerin dilbilimsel farklılığının belirtilmesi için ise V. V. Vinogradov tabirinin birebir olarak gerçekleşen yapısal-anlamsal adlandırılması ve çevirisi kullanılmaktadır. Sözelimi, Azerbaycan Türkçesinde; *frazeologiya, frazeoloji vahid, frazeologizm* vb. (Baxşiyev 2005), Kazak Türkçesinde; *frazeologiya, frazeologizm, turaktı tirkeş* (Kenesbaev 1977); Başkurt Türkçesinde; *frazeologizm*, Tatar Türkçesinde; *frazeologizm*, Uygur Türkçesinde; *turaklık ibarä*, Özbek Türkçesinde; *ibärä, täsviriy ibärä*, Kırgız Türkçesinde; *turuktü söz aykaşı, frazeologizm* vb. (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1991: 170-171).

1.2.3 Deyimselleşmenin Dilbilimsel ve Uygulamalı-Sözlükbilimsel Doğrultuları:

Yukarıda belirtilen terimlerle ve terminolojik adlandırmalarla, çağdaş dilbilimin uygun şubesinde yapılan ve birbirini tamamlayan dilbilimsel-filolojik çalışmaların iki temel lengüistik doğrultusu veya yöntemi gösterilmektedir: 1) Belli bir dildeki veya somut bir yazı dilindeki deyimdilbirimlerin tümü; onların çeşitli eşzamanlı açıklamalı, karşılaştırmalı-betimlemeli ve çeviri sözlüklerinin düzenlenmesi; 2) Dilbilimde deyimdilbirimleri ve deyimleşme araştırma-incelenme alanını inceleyen lengüistik disiplin; dilin deyimler sisteminin eşzamanlı durumunun ve artzamanlı gelişim ve değişiminin araştırılması, dil düzeyleri içerisinde deyimleşmenin yerinin ve ilkelerinin belirlenmesi.

1.2.4 Deyimdilbirimlerin ve Deyimselleşmenin Dil Sisteminde Yeri: Türk dilbiliminde deyimdilbirimlerin ve deyimleşmenin yeri; anlamsal-yapısal olgularının ve sözlüksel birimlerinin tümü ve çeşitli düzeyleri, diğer akraba olmayan dillerde olduğu gibi, her şeyden önce Türkçenin temel sözvarlığı; sözcükbilimi (leksikoloji) ve sözlükbilimi (leksikografi), sonra ise sözcük türetme (kelime yapımı), dilbilgisi (gramer), özellikle de sözdizimi (sentaks) ve folklorik-sözlü metin örneklendirilmeleriyle (atalar sözü, darbimeseller, kalıp sözler, klişeler vb.) metin dilbilimi etkileşimlikleri ekseninde belirlenmelidir. Deyimselleşmenin yukarıda belirtilen temelleri ise, her şeyden önce sözcükleşmeyi ve içeriğini kavramlaştırılmalarıyla oluşturan dilbilimsel-filolojik bileşenler ve anlamsal-sözcükbilimsel kurallar veya düzeyler (çokanlamlılık, eşanlamlılık, eşseslilik; anlam, ad ve deyim aktarması süreçleri ve çeşitleri vb.) ve uygun dilbilgisel-sözdizimsel biçimlenmeler (asimetrik ve simetrik nitelikli sözcük öbekleri, cümleler, yüklemesel kelime gruplamaları, sözdizimsel tekrarlar vb.) etkileşimliğinde ele alınmalıdır. Çeşitli dil-konuşma ortamlarıyla deyimdilbirimlerin kullanımını sağlayan dil-kullanan (yazar verici) ve kullanılan (ileti) destekli ve dil-konuşan (konuşma ortamında konuşan) ve konuşulan (konuşma ortamında konuşulan) nicelikli diskur-işlevsellikle ve dil kullanımı, eğitimi ve öğretiminin teknolojik araç ve gereçlerle görselleştirilmesiyle sözlüleşen iletişimsel dil-aktarım devresinde

(Musaoğlu 2003: 29-30) betimlenmelidir. Bu bağlamda, her şeyden önce hem sözcüğün hem de herhangi bir deyimdilbirimin sözcüksel ve deyimdilbilimsel anlamını oluşturan bileşenleri: Anlamsal içerik veya gösterilen (Lât. *signicatum*-adlandırılan); dil dışı gerçeklik veya nesnel varlıklar ve öznel mahiyetler (klâsik anlamıyla Lât. *denotatum*-bildirilen veya gerçekleştirilen ve çağdaş kullanımıyla *İng. refer.*, Lat. *referentis*- ilişkin, ait olan, karşılaştırılan); duygusal veya sanatsal değerlendiricilik (Lât. *connotatio, connoto*'dan- ek anlam nitelikselliği ve nicelikselliği); sözcüksel, sözdizimsel, işlevsel yapılanma ve etnik-kültürel olgular (LES 1990: 128-129; 236-237; 410-411; 444; Solodub., Albrext 2003: 196-230), deyimleşmede de anlamsal boyutlanmayı sağlayan temel etkenler olarak gösterilebilir. Duygusal veya sanatsal değerlendiricilik, sözdizimsel-işlevsel yapılanma ve özellikle de etnik-kültürel olgular olarak belirlenen anlamsal boyutlanma bileşenlerinin artzamanlı farklı kullanılabilirliği ve eşzamanlı konuşan-konuşulan-dinleyen destekli işlevselliği ise deyimleşmeyi sağlayan temel ilkeler olarak incelenmelidir.

1.2.5 Dilbilimde ve Türk Dilbiliminde Deyimlerin İncelenmesi: Türkiye Türkçesinde geleneksel olarak tek kelimeyle deyim ve niteliksel-niceliksel derecelendirilmeleriyle deyimleşme veya deyimbilim (Uzun 1991:29-39), Fransızcada *phraséologie* ve *idiomatique*, Almancada *Phraseologie* ve *Idiomatik* (Aksan 2002: 95), İngilizcede *idiomatics* adı verilen çağdaş deyimdilbilim dalının ve deyimdilbirimlerin dildeki oluşumu süreçlerinin gerek artzamanlı gerekse eşzamanlı betimlenmesi veya incelenmesi, anlam boyutlanmalı ve sözcüksel-sözdizimsel türetilmesi temelleriyle deyimleşme olarak adlandırılmaktadır. Dilin genel anlam aktarımı düzleminde bütün kalıplaşmış ad ve deyim aktarmalı (mecazileşmiş; anlamsal olarak birincil anlamlarından ve sözdizimsel olarak sözcüksel niteliklerinden soyutlaşmış ve somutlaşmış) sözcüksel-sözdizimsel yapılanmalarının tümüyle incelenişi başlangıcı ise, genel filolojik bilimi tarihinde XII-XIV. yüzyıllara kadar uzar. Deyimleşmenin bugünkü haliyle bir dilbilim dalı olarak belirginleşmesinde, ikili terminolojik-dizgesel adlandırmanın *Phraseologie* ve *Idiomatik* olarak biçimlendirilmeleriyle ve türevleriyle kullanımları da başlangıçtan beri süregelmektedir: *Phraseologie* Almancada ve genellikle filolojik bilim tarihinde, ilk defa olarak Alman filologu ve düşünürü Michael Neander'ce eski Yunan düşünürlerine özgü deyimlerin ve özdeyişlerin derlenmesi ve Lâtinceye çevirisi çalışmasında kullanılmış ve filolojik-bilimsel yazın terminolojisi sistemine 1558 yılında getirilmiştir; 1578 yılında Oksford Sözlüğü'nde *idiom* (Yunan. *Ídios*; kendine özgü, özel) sözcüğü belirtilen anlamıyla saptanmıştır (Solodub., Albrext 2003: 171). Söz konusu kalıplaşmış dil yapılanmalarının araştırılması-incelenmesi veya kullanımbilimsel betimlenmesi ise, önceleri Fransızca *parémiologie*, Almanca *parömiologie* (Uzun 1991: 29)

ve Türkiye Türkçesinde ise *parömiyoloji* (atasözubilim) olarak adlandırılan (Sağlam 2001: 46) ve Yunanca *paroimia* ve *logos* sözcüklerinin bileşimiyle kavramlaştırılan filolojik alanın Fransa’da yapılan çalışmaları içerisinde yer almıştır. Nitekim, artık XII-XIY. yüzyılların Fransız filolojisinde, atasözü (*le proverbe*) ve darbimesel (*le dicton*) anlayışları algılanma-bilinçlenme-düşünüş bilişsel üçgeni temelinde farklı anlamsal birimler olarak tanımlanmıştır: *Le proverbe est une formule nettement frappée, de forme généralement métaphorique*//Atasözü ad aktarmalı veya mecazlaşmış biçime sahip olan çok isabetli bir düsturdur; *Le dicton “garde une allure directe, n’emprunte pas la forme imagée du proverbe”*//Derbimesel düz anlama sahip olup, atasözünün deyim aktarmalı sanatsal değerlendiricilik biçimiyle nitelenmemektedir (Solodub., Albrext 2003:194). Deyimdilbilimsel birimlerin ve deyimleşme düzlemleriyle deyimdilbilimin ikili adlandırılması ise, bir yandan *Phraseologie* sözcüğü biçimlenmeleriyle adlandırılan ve sözün geniş anlamında dildeki tüm kalıplaşmış sözcüksel-sözdizimsel yapılanmaları (deyimleri, atasözlerini, darbimeselleri, klişe sözleri, özdeyişleri vb.) içeren filolojik yaklaşıma veya onun yukarıda belirtilen ikili betimlenmesine, öte yandan sözün dar anlamında salt deyimleri ikili sözcük öbekleri veya sözdizimsel yapılanmalar ekseninde anlamsal-yapısal deyimleşme derecelerine göre ele alan ve bir grubunu *Idiomatik* olarak sınıflandıran dilbilimsel geleneğe bağlıdır. Deyimdilbirimlerin gerek genel dilbilimsel-filolojik belirlenmesi gerekse kalıplaşmış sözcük öbekleri düzlemlerinde ilk sınıflandırılması deneyini, XX. yüzyılın başlarında ünlü Fransız dilbilimci Çh. Bally yapmıştır (Bally 1921-1924, I: 54-55; 72-73;85-86, II: 146-160; 182-183;194-195;199-201; 210-212). Geçen süre içerisinde Hint-Avrupa verileriyle deyimdilbirimlerin araştırılmasında ve incelenmesinde büyük mesafe alınmıştır. Nitekim, deyimdilbirimlerin atasözlerinden, darbimesellerden, özdeyişlerden, ilişki sözlerden vb. farklı özelliklere sahip olduğu belirlenmiştir. Kelime yapımı veya sözcük türetilmesi gibi deyimleşme süreci ve ilkeleri de belirtilmiştir. *Türk Dilbiliminde* ise, deyimdilbirimlerin ve deyimleşmenin çeşitli Türk yazı dilleri verilerine göre karşılaştırmalı-tarihî ve geleneksel-dilbilimsel olarak araştırılması ve incelenmesi, henüz kuramsal yorumlama (Muratov 1961: 115-128; Bayramov 1978; Mirzəliyeva 1995 vb.), yeni bilişsel-dilbilimsel yöntemlerle irdelenmesi ise başlangıç (Kurt 2002) evresindedir. Türk yazı dilleri deyimdilbirimlerinin, akraba olmayan dillerle ve özellikle de en çok temasta olduğu dillerden biri gibi Rus dili deyimdilbirimleri ve deyimleşmesiyle dilbilim teorisi ve tipolojik dil belirlemeleri bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve betimlenmesi çalışmaları ise, gözleme veya sözlükçülük aşamasındadır (Orucov 1976; Baxşiyev 2005 vb.). Türk dilbiliminde deyimleşme ayrıca bir dil düzeyi olarak monografik düzlemde ele

alınmamış, geleneksel olarak deyimleşme, deyimleştirme ve deyimleştirilme dereceleri ve türleri çeşitli Avrasya Türkçeleri verileriyle karşılaştırmalı olarak incelenmemiştir. Bundan dolayı Türkçe deyimleşme kavramı, adlandırması, temel doğrultuları ve ilkelerini yukarıda özetlemeye çalıştık. Türkçeler arası otomatik aktarma yazılımı düzenlenmesi çalışmalarının hızlandırılışında deyimleşme ilkelerinin ve başka dil düzeyleriyle sınırlarının belirlenmesi ve buna bağlı olarak karşılaştırmalı-açıklamalı deyimler sözlüklerinin hazırlanması çok önemlidir.

1.2.6 Azerbaycan Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı-Açıklamalı Deyimler Sözlüğü: Azerbaycan deyimdilbirilerinin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları, değişikleri (varyantları) ve açıklamaları örneklendirilmeleriyle betimlenmelidir. Dolayısıyla Türkiye Türkçesindeki betimlemeler; deyimdilbirimlerin karşılıklarının aynı olanlarına, değişikleri olanlarına ve değişikleri olmayanlarına göre gruplaştırılmalıdır.

1.2.6.1 Deyimlerin Karşılıkları: Hem Azerbaycan Türkçesi hem de Türkiye Türkçesi söz varlığında ve sözcüksel-sözdizimsel sisteminde, hemen hemen aynı olan veya ufak tefek sesbilgisel-biçimbilimsel ve sözlüksel farklılıkları bulunan ortak deyimdilbirimleri deyimleştırmeleri ve deyimleştirilmeleri bulunmaktadır. Söz konusu deyimleşme olguları veya olaylarının her iki Türkçedeki karşılıkları sözlükte aşağıdaki biçimde yer almalıdır. Sözelimi:

Azerbaycan Türkçesinde

Atdan düşüb eşşəyə minmək:

Avara etmək (eləmək)

Türkiye Türkçesinde

Attan inip eşeğe binmek (H. Fethi Gözler, s. 68)

Avara etmek (H. Fethi Gözler, s. 7)

1.2.6.2 Deyimdilbirimlerin Değişkeleri (Varyantları): Azerbaycan Türkçesindeki birçok deyimdilbirimin, Türkiye Türkçesinde aynısı değil, sözlüksel-sözdizimsel değişikleri kullanılmaktadır. Söz konusu deyimdilbilimsel değişiklerin deyim-ad aktarmalı temel anlamsal yapılanmaları, dolayısıyla mecazileşerek adlandırılmış anlam-aktarımları aynı veya benzer olsa da, kullanımbilimsel normlaşmalarında bazı nüanslar bulunmaktadır. Söz konusu nüanslar ve deyim-ad aktarmalı yapılanmalardaki diğer belirleyici nitelikler sözcüksel-sözlüksel ve dilbilgisel-sözdizimsel farklılıklar olarak gözlemlenmektedir. İşte söz konusu farklılıklardan dolayı Azerbaycan Türkçesindeki deyimdilbirimlerin Türkiye Türkçesindeki değişke-karşılıkları belirlenmelidir. Azerbaycan Türkçesindeki deyimdilbirimlerin açıklamaları değil, Türkiye Türkçesindeki uygun değişke-karşılıkları sözlükte yer almalıdır. Sözelimi:

Azerbaycan Türkçesinde

Aşının suyunu vermək:

Ağzı aralanmak:

Türkiye Türkçesinde

Ağzının payını (veya ölçüsünü) vermək
(Türkçe sözlük, s.47)

Dili çözülmek (H. Fethi Sözlük, s. 131)

1.2.6.3 Deyimdilbirimlerin Açıklamaları: Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde kullanılan ama, çağdaş Türkiye Türkçesinde kullanım sıklığı geniş olmayan, arkaikleşen veya divan edebiyatının dilinde yer alan ve birçok halda ise deyim-ad ve anlam aktarmalı adlandırılmış veya betimlendirilmiş ana deyişkeleri (invariantları) birbiriyle örtüşmeyen Azerbaycan Türkçesi deyimdilbirimlerinin Türkiye Türkçesindeki açıklamaları sözlükte yer almalıdır. Sözelimi:

Azerbaycan Türkçesinde

Bağrını qana döndürmək:

Adımı tut (çək), qulağını bur:

Türkiye Türkçesinde

Haddinden fazla kederlendirmek,
ıstırap vermek, üzme

Lafının üstüne gelmek: İyi adam lafının
üstüne gelir; İti an, çomağı hazırla

2. Türkçe Otomatik Aktarma Yazılımı (Software) veya Türkçeler Arası**Otomatik Aktarma Sisteminin Oluşturulması**

Söz konusu yazılımın veya metin-konuşma deyişkeli sistemin temel lengüistik ölçütleri ve çalışma ilkeleri, yukarıda belirtilen dilbilimsel nitelikli saptamaların ve betimlemelerin, dolayısıyla kelime gruplamalarının, sözcük öbeklerinin, cümlelerin anlamsal ve dilbilgisel-sözdizimsel modelleştirilmelerinin, kelimelerin, deyimlerin ve tümüyle deyimleşmenin ve deyimse nitelikli diğerk dil-metin aktarımlarının Türkçe otomatik aktarma yazılımında uygulanabilecek uygun algoritmaları hazırlanmalıdır.

Otomatik aktarma yazılımı oluşturulacak Türkçelerde, teknik ve kavramsal-dilbilimsel alt yapının oluşturulması, aşağıdaki temel lengüistik çalışmaların yerine yetirilmesiyle mümkün olabilir, diye düşünöyoruz.

-Konuşucusu bir milyonun üzerinde olan Türkçelerin, metin-konuşma destekli, dolayısıyla hem yazılır hem de konuşulur-okunur düzenekli ve kullandıkları Lâtin alfabeleri (çağdaş Lâtin temelli Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi alfabeleri), Uluslararası Fonetik Alfabe (The International phonetic Alphabet 1993) ve Ortak Türkçe Alfabeti (1992) temelli yeni bir ortak sesbilgisel-sesbilimsel transkripsiyonunun düzenlenmesi;

-Türkçelerin otomatik aktarma yazılımında, kısa metinsel ve sözlü iletişim düzeyini sağlayabilecek temel (basic) sözlerin, deyimdilbirimlerin ve atasözlerinin, diğerk kalıplaşmış

dil-metin aktarımlarının karşılaştırmalı-istatistik listelerinin düzenlenmesi ve söz konusu listelere göre algoritmalarının belirlenmesi;

- Hem simetrik hem de asimetrik nitelikli sözcük öbeklerinin, kelime gruplamalarının, cümlelerin anlamsal ve dilbilgisel-sözdizimsel nicelikli modelleştirilmelerinin ve buna göre kullanılabilir algoritmalarının belirlenmesi;

- Gerek tümcesel ve sözcüksel nitelikli metinsel, gerekse sözcesel ve sözcelemsel nicelikli konuşma ortamlarının veya diskurların bilişsel ontolojisinin ve metindilbilimsel-sözdizimsel modelleştirilmelerinin belirlenmesi ve buna göre algoritma betimlemelerinin yapılması.

Sonuç

En yakın akraba Türk dilleri arası sözlü ve yazılı dil-aktarım süreci ve doğrultularının, ilkelerinin belirlenmesi, somut dil-kullanım göstergelerinin ve düzeylerinin karşılaştırmalı-açıklamalı olarak betimlenmesi, bir çeviri teorisi bağlamında değil, aktarma kuramı veya Türkçe aktarma bilimi ekseninde ele alınmalıdır. Ve ontolojik-lengüistik açıdan Türk dilbiliminin bir şubesi olarak betimlenmelidir. Türkçe aktarma biliminde, sözcüksel-sözlüksel düzey, temel şubelerinden birincisini oluşturmaktadır. (İkincisi, yukarıda da vurgulandığı üzere, sözdizimsel-metindilbilimsel düzeyden ibarettir.) Birincil düzeyin belirlenmesi, her şeyden önce somut dil verileriyle belirtilen biçimce aynı anlamca farklılıkları bulunan kelimelerin aynı ve farklı anlamsallık sıralamalarının ve deyimdilbirimlerin karşılaştırmalı-açıklamalı karşılıklarının, değışkelerinin betimlenmesiyle ve uygun açıklamalarının yapılmasıyla ilintilidir. Ve söz konusu, bundan sonra Türk dilbiliminde ve berimsel dilbilimde Türkçe otomatik aktarma yazılımının temel alt yapı çalışmaları olarak devam ettirilebilir. Çünkü, Türkçeler arası otomatik aktarma yazılımı sisteminin oluşturulmasında, gerek anlamsal-sözlüksel eşdeğerlilik ve farklılık gerekse deyimsel-sözcüksel aynılık, farklılık ve değışkelilik düzey oluşturucu temel etkenler olarak ortaya çıkmaktadır.

Not ve Kaynakça

Türkçe fonomorfolojik modelli *bermek* eylem kökünün sözcüksel-işlevsel biçimlenmeleriyle genel Türk dili sözvarlığında kullanımbilimsel-dizgesel olarak yer alma gereksinimini ve Türkiye Türkçesinde buna uygun yazı dili normlarındaki kullanımını, daha önce türetilmiş olan **bilişim** teriminin İngilizcedeki uygun soyut kavramı *bilgisayar*, *bilgi işlem* sözcükleriyle tümüyle ve alt anlamsal düzeyleriyle Türkçede ifade edememesi gerektirmektedir. Bunun yanı sıra, söz konusu kavramın tümünün ve ayrıntılı ifadesinin sadece Türkçedeki bil- köküne yüklenilerek **bilişim**, **bilişimsel** isim ve sıfat türevleri dışında

sözcük türetme üretkenliğinden yoksun boylamsal dizgesiyle bilimsel konuya ilişkin uygun alt kavramlaştırılmaların ve ulamlaştırılmaların yapılamayacağı olanaksızlığı da ortadadır. Bundan dolayı İng. *Compute, computation, computational, computationalize, computerize, computationalist* kavramlaştırılmalarının, yan anlamlarının ve nüanslarının da Türkçeleri sırasıyla **bermek, berim, berimsel, berimselleştir, berimlenme, berimlettirme, berimselleştirme, berimselleştirilme, bilgisayarlaştır, berimselcidir** (krş. bilgisayarıcı) sözcükleriyle veya terimleriyle verilebilir. Şöyle ki; İng. *Cognitive linguistics* ile *computational linguistics* ayrımı da yeni kökle *bilişsel dilbilim* ve *berimsel dilbilim* olarak yapılabilir (Bozşahin ve Zeyrek 2000: 41-48).

Aksan, Doğan 1971, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), AÜ DTCF, Ankara Üniversitesi Basımevi, 199 s.;1995, Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), I. Cilt, 5. Baskı, Ankara, 568 s.; 2002, Anadilimizin Söz Denizinde (Sözcükler, ikilemeler, deyimler, atasözleri, terim üzerinde geçmişe de uzanan açıklamalar), Bilgi Yayınevi, Şubat 2002, 252 s. 1. .

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, A – Q, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı – 1964; II cild, D – Y, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı – 1980; III cild, K – R, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı – 1983; IV cild, S – Ş, Bakı – Elm – 1987.

Baxşiyev H. H. 2005, Azərbaycan və rus frazeologiyasının müqayisəsi və frazeoloji lüğətlərin tərtibi prinsipləri, DDA, Bakı, 33 s.

Bally Ç. 1921-1924, *Traité de Stylistique Française*, Premier Volume, 1, 331 s., Second Volume 2, 264 s, Seconee Edition, Heldeıberg Carl Winters Univversıtatsbuchhandlunc, Paris Libbarıe C. Klincksieck .

Bayramov H. 1978, Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, “Maarif” Bakı, 174 s.

Bozşahin, Cem ve Zeyrek, Deniz 2000, Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim. Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Fillmore, Charles J. (1985), *Frames and semantics of understanding. -, Quaderni di semantica*”. Vol. VI, no. 2.

Gözler, Fethi H. 1983, Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü (A-Z), İstanbul, 475 s.

Gvozdev Yu. A. 1977, *Osnovı russkogo frazobrazovaniya*, İzd-vo Rostovskogo Universiteta.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, I, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Kenesbaev I. 1977, Kazak tiliñ frazeologyalıq sözdıgı, “Ğılım” baspası, Almatı.

- Kubryakova E. S. 2004, Ob ustanovkax kognitivnoy nauki i aktualnix problemax kognitivnoy lingvistiki, İzvestiya AN. Seriya Literaturı i Yazıka, tom, 63, No 3.
- Kurt, Omer 2002, Obuçenie studentov yazıkovogo vuza idiomam truetzkogo yazıka na osnove kognitivnogo-kulturologičeskogo podxoda, AKD, Minsk, 18 s.
- Lakoff, George (1986), Classifiers as a reflection of mind. –In: Noun Classes and Categorization”. (Ed. By C. Craig). Amsterdam.
- Lingvistiçeskiy Ensiklopediçeskiy Slovar, Moskva, “Sovetskaya Enstsiklopediya, 1990, 683s.
- Machine Translation an Introductory Guide NCC Blackwell London, 1994.
- Minsky, Marvin (1984), Jokes and the logic of cognitive unconscious. –In: „ Cognitive Constraints on Common, cation”. (Ed. by L. Vaina and J. Hintkka). Dordrecht, etc.: Reidel, p. 175-200.
- Mirzəliyeva, Məhəbbət 1995, Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, 145 s.
- Muratov S. N. 1961, Ustoyçivie slovosocetaniya v tyurkskix yazıkax, İzd-vo “Vostoçnoy Literaturı”, Moskva, 129 s.
- Musaoğlu, Mehman 1997, Muhtar Awezov’un Edebi Mirası Türkiye Türkçesinde, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Sayı: 14 Ağustos; 2003, Türk Dünyasında Çeviri-Aktarma Sorunları ve Annaguli Nurmehmet’in Türkiye Türkçesindeki Eserleri. 1. Avrasya Sanat Edebiyat Yıldızları Uluslararası Sempozyumu, Ankara; 2003, Türkçede Çeviri ve Aktarma, Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 24; 2003, Türkçedeki Kaynak ve Erek Metin Odaklı Dilbilgisel Gelişmeler ve Dil Yanlıları Üzerine. Cumhuriyetimizin 80. Yılında Türkçemiz, Anaçev Anadolu Çağdaş Eğitim Vakfı, Ankara; 2003, Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu, Dil Dergisi, Sayı: 120 Mayıs-Haziran; 2004, Anarın Eserleri Türkiye Türkçesinde. TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi, Sayı: 11, Ocak, Ankara; 2005, Ədəbi köçürülmə nəzəriyyəsinin əsas prinsipləri və məşin köçürməsi (proqram təminatı) sisteminin (software) lingvistik yönümü. Tərcümə və Transmili Proseslər, Beynəlxalq Konfrans, 14-15 Aprel, Bakı.
- Orucov Ə. Ə. 1976, Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti (5500 ifadə), “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 247 s.

- Sağlam Musa Yaşar 2001, Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 18. Sayı:1.
- Solodub Y. P., Albrext F. B. 2003, Sovremenniy russkiy yazık. Leksika i frazeologiya (Sopostavitelnyy aspekt), Vtoroe izdanie, Moskva, İzd-vo “Nauka”.
- Türkçe Sözlük, 1, A – J, 9. Baskı, 2. K – Z, Ankara, 1998
- Uğurlu, Mustafa 2000, Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve “Abay Yolu” Romanı. Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 15; 2004, Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği. Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 29.
- Uzun, Leyla Subaşı 1991, Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri. Dilbilim Araştırmaları, Hitit Yayınevi.
- Vinogradov V. V. 1977, İzbrannie trudi. Leksikologiya i leksikografiya, İzd-vo “Nauka”, Moskva.